

HISTORIE ILUSTROVANÝCH HAGAD

Židovské knižní umění ve středověku

Chtěl bych zdůraznit, že tento úvod je základním přehledem. Nemá být odbornou studií. Má sloužit pouze k orientaci v židovském knižním umění.

Zpočátku je na raných židovských rukopisech patrné ovlivnění pohanskou antikou¹, ve výzdobě se objevují antické sloupy, abstraktní, florální, zoomorfní motivy. Na jednom nejznámějším dochovaném foliu, pravděpodobně egyptského původu je zobrazen tabernákl (svatostánek) tvořený pěti stěnami. Nad tabernáklem stojí sedm svícňů z větví. Nad nimi se nachází zlatý pás se dvěma tabulemi s křídly po stranách. Jedná se pravděpodobně o archu s dvěma deskami zákona. Avšak tyto desky nejsou uvnitř archy, jak stojí v Bibli, ale jsou umístěny svisle nad ní, aby byly vidět. Křídla symbolizují cherubíny. Tak posvátné bytosti nemohly být asi zobrazeny celé. Na výjevu lze vidět dva sloupy, odkazující na Šalomounův chrám. Námětem je tedy také naděje na znovupostavení chrámu a také očekávání mesiášského věku. Tento námět se bude opakovat i v příštích staletích.

Umění iluminace se velmi rozvíjelo ve Španělsku, z důvodů daných historickými okolnostmi. Tendence vedla k nefigurativnímu zobrazování - z důvodu vzájemného ovlivnění judaismu a islámu.²

Zvláštním případem vyhnutí se figurativnímu zobrazení, bylo použití tzv. mikrografie – vytvarování figur pomocí písmen. Mikrografie se užívala zejm. k uměleckému zpracování tzv. *masory* – což je specifický systém poznámek pod biblickým textem. Jeden krásný příklad pochází z Německa ([obr. 1](#)), ze třináctého století. Čistě dekorativní tendence (pod islámským vlivem) se objevovala například v Biblích vzniklých na území Španělska – např. tzv. *Farhi Bible* od Eliši ben Abrahama Crescase z roku 1366-82 (*Rabbi S. D. Sassoon Collection, Ashdod, Israel*). Eliša byl jak písař, tak ilu-

¹ Cecil Roth (ed). Franz Landsberger. *Jewish Art an Illustrated History*. Valentine Mitchell – London 1971.

² Že se v židovském umění zobrazovalo i figurálně, je známo již z Dura Europos, a nakonec to dokazuje i pozdější vývoj ve středověku a v renesanci. Viz k tomu například studii o středověkém umění od M. Metzgera *La Hagada enlumineé*, Leiden 1973.

minátor (v křesťanské oblasti bývali často tvůrci rukopisů buď jen iluminátoři nebo písaři).

Opačnou tendenci, směrem k zobrazování figurálních motivů v židovském umění – ve Španělsku, lze pozorovat právě v případě Hagad.³ Iluminátorům vyhovovaly Hagady i vzhledem ke svému malému rozměru a nakonec i velkou popularitou a faktem, že nebyly určeny pro užití v synagogách, ale při domácí pobožnosti. Jeden z příkladů je Hagada pocházející ze Španělska ze 14. stol., dnes umístěná v British Museum, London ([obr. 2](#)). V ní jsou ilustrovány některé biblické příběhy i obrazy týkající se dobového života. Objevuje se tu například synagoga se svatostánkem určeným pro Tóru nebo rozdávání nekvašeného chleba před začátkem svátku.

Striktně se ovšem dodržovala zásada nezobrazovat Boha. Na ilustraci sedmého dne stvoření, je v tzv. Sarajevské Hagadě zachycena odpočívající postava, jež nemá znázorňovat Hospodina, ale člověka, jemuž je od nynějška udělena povinnost zdržet se práce sedmého dne. Navzdory výše zmíněným omezením obsahují tyto scény velkou expresivitu.

V Hagadách se objevují často žánrové scény. Nejedná se o žánrový výjev v úzkém smyslu, důraz je kladen na náboženský obsah. To je typické pro umělecké zpracování Hagad i v pozdějších dobách. Příklad jedné takové scény je na ([obr. 3](#)). Je na ní znázorněn pán domu žehnající při konci šabatu a pesachu spolu s jeho synem držícím pohár vína.

Jeden z nejzajímavějších německých židovských manuskriptů třináctého století je dvoudílná modlitební kniha, jejíž první díl je datován do r. 1272.⁴ Kdysi byla uchovávána v synagoze ve Wormsu, nyní se nachází v knihovně Hebrew University v Jeruzalémě. Je označována jako „tzv.

³ Nejstarší známá verze pesachové Hagady se nachází v modlitební knize sestavené Saadiou Gaonem, hlavou slavné akademie v Súře v Babylonii v 10. století. Jiné kompletní texty se objevují v tzv. *Machzor Vitry*, produkovaném ve 12. stol. u následovníků Rashiho – slavného francouzského exegety. Základ Hagady se může objevit ve dvou rozdílných variantách: jako samostatná verze, nebo jen jako část modlitební knihy, která obsahuje různé náboženské předpisy a modlitby pro pesach nebo jiné svátky. Nejstarší samostatný manuskript Hagady pochází z 13. století. C. Roth, Tamt.

⁴ Cecil Roth, s. 142.

Wormský Machzor“. V ilustraci ranní modlitby stojí sloupy na vlčích⁵, kteří symbolizují pokořeného ďábla. Nad klenbou je znázorněn pravděpodobně nebeský Jeruzalém.⁶

Zatímco Wormský machzor spadá stylově do románského období, začaly se v pozdních německých miniaturách objevovat gotické prvky. Jeden z nejkrásnějších příkladů je Maimonidův výklad k Tóře, *Mišne Tora*, zhotovený v roce 1295-96 Nathanem ben Simeonem Halevim z Cologne⁷. Ve výzdobě se podobá Sarajevské Hagadě.⁸

Jednou z nejvýznamnějších památek pozdně gotického období je Darmstadtská Hagada, nacházející se v Darmstadtu v Landesbibliothek. Zvláště na ní je patrná vznešenost stylu. Rukopis byl napsán a iluminován Israelem ben Meirem z Heidelbergu v první polovině patnáctého století.

Zajímavou Hagadu vytvořil také Meirův syn Meir Jaffe. I ona se vyznačuje bohatým dekorem ([obr. 4](#)). Jeho figury jsou mnohem jednodušeji komponované, jak je patrné na Sederové hostině.

V Itálii vyvrcholil středověký vývoj židovského knižního umění. Pracovali tam němečtí imigranti, jejichž styl byl promísený s místním italským. Jedním z krásných příkladů rukopisů vzniklých v Itálii⁹ je Bible z roku 1500 ([obr. 5](#)). Ovšem typ portálu vytvořeného pomocí geometrické perspektivy poukazuje zcela jasně na renesanční umění italské.

V polovině patnáctého století začal ohrožovat knižní malbu knihtisk s dřevořezy a později s mědirytem. Iluminované rukopisy ustupovaly jen pozvolna. Tento fakt je ilustrován Hagadou vzniklou v ranném šestnáctém století ([obr. 6](#)) – popisující sederovou hostinu. Účastníci mají na sobě honosné dobové šaty jaké jsou známy z obrazů Veroneseho nebo Tiziana.

⁵ C. Roth, obr. 174 – ranní modlitba nazvaná „brána milosrdenství“.

⁶ Mnoho různých variant tohoto ikonografického námětu se objevuje i v pozdějších rukopisech malovaných Hagad.

⁷ *Academy of Sciences*, Budapest; Codex Kaufmann 77. C. Roth, tamt.

⁸ Odkazy k širší problematice jsou v Katrin Kogman-Apel, The Iconography of the Biblical Cycle of the Second Nuremberg and the Yahudah Haggadot: Tradition and Innovation, v: *The Old Testament as Inspiration in Culture* (ed. J. Heller, S. Talmon, H. Hlaváčková). Třebenice 2001, s. 118-131. Základním klasickým spisem je D. H. Müller, J. von Schlosser, *Die Sarajevo Haggada. Eine spanisch-jüdische Bilderhandschrift des Mittelalters*. Vídeň 1898.

⁹ Ovšem stále ještě hojným užitím složitého dekoru poukazuje na kořeny v arabském Španělsku.

TIŠTĚNÉ HAGADY

Pozdní gotika

Nejstarší tištěná hebrejská kniha, jež nese datum, je Rashiho komentář k Pentateuchu, pocházející z italského Reggio di Calabria z roku 1475.¹⁰ Kolem roku 1500 už byly vytištěny všechny důležité židovské spisy. Ovšem počátky prvních tištěných Hagad zůstávají nejisté.

Jeden z prvních tisků (možná nejstarší vůbec) pochází z Guadalajara ze Španělska, z období kolem roku 1482. Je bez ilustrací, skládá se z šesti folií, tištěných na obou stranách ve dvou sloupcích. Text je bez punktace. V porovnání s tamní produkcí se jedná o velmi skromné dílo. Navíc datace a místo vzniku je stále nejisté.¹¹

Přesněji datovatelné tisky se nacházejí v Itálii, mnoho jich pochází z významné sběratelské rodiny *Soncino*. Objevují se od roku 1480 do poloviny šestnáctého století. Rodina se přesouvala z místa na místo, nakonec se přestěhovala z Itálie do Turecka.

Zřejmě nejstarší tištěné ilustrace zabývající se tématem pesachu jsou zachovány na jednom dřevorytu bez textu. Byly objeveny a popsány v roce 1925.¹² Každý z listů je rozdělen do dvou rámců o celkovém počtu čtyř obrázků. Je na nich znázorněno pomazání veřejí beránkovou krví dle Ex 12, 7; sederový stůl – účastníci sváteční večeře sedící kolem stolu; egyptská rána temnoty; a zavraždění prvorozených. Technika odpovídá tištěným blokovým knihám, jaké se tiskly v Německu, nebo v Itálii.¹³ V podstatě podle H. Yerushalmiho nelze o tomto tisku mnoho vypovědět, nakonec ani to, zda určitě pochází z Hagady.

Podobně záhadné jsou tři listy uložené v New Yorku v *Jewish Theological Seminary*. Obsahují dvě rozdílné dřevořezby. Jedna znázorňuje sederovou hostinu ([obr 7](#)), druhá ukazuje Mojžíše před faraonem, když oznamuje Egyptu, že na něj sešle mouchy. Zde se již ví jistě, že tisky po-

¹⁰ Haym Yerushalmi, *Haggadah and history*, USA 1997, str. 26nn.

¹¹ Tamt.

¹² Tamt.

¹³ Dále k tomuto tisku viz Josef Haym Yerushalmi, *Haggadah and history*, USA 1997, str. 26.

cháží z Hagady – díky textu uvedeném na obou stranách. Kniha byla vytištěna pravděpodobně v Konstantinopoli nebo Salonice okolo r. 1503 nebo 1515.

Nejstarší ilustrované Hagady byly často psány latinkou – takže to v přísném slova smyslu nebyly hebrejské knihy. V té době – počátek šestnáctého století – se započala slavná „bitva o knihy“.¹⁴

V roce 1485 byla vytištěna první edice tzv. Římského Machzoru.¹⁵ V tomto Machzoru se nachází plná verze Hagady, která zde zastupuje část liturgie pro *pesach* s občasnými dřevořezbami. Tento zvyk, umísťovat Hagadu do modlitební knihy, přetrvával i dále – jak u římského machzoru, tak u aškenázského machzoru židů následujících německý ritus.

Před koncem patnáctého století byla Hagada vytištěna ještě v jiném díle: ve sbírce zákonů Moše Maimonida (1480 Řím, 1490 Soncino)¹⁶. V té době byli Židé vyháněni nejen ze Španělska, ale i z Portugalska a z Jižní Itálie. Proudů uprchlíků směřovaly do vzrůstající se turecké říše – na Balkánský poloostrov. Sefardští Židé dominovali nad ostatními a šestnácté století se pro ně stalo v Otomanské říši druhým zlatým věkem.

V roce 1506 vzniká v Konstantinopoli Hagada s komentářem k textu *Zebach Pesach*¹⁷ od Dona Isaaka Abravanela.¹⁸ V prvních desetiletích tohoto století se však lze setkat s velmi omezenou produkcí židovského tisku. Rané tisky byly obvykle publikovány v několika stovkách kopií.

Ze šestnáctého století známe pouze 25 Hagad. V sedmnáctém století se počet mírně zvýší – na 37. Ale v osmnáctém století víme o 234 rukopisech.¹⁹

¹⁴ Haym Yerushalmi, s. 27nn.

¹⁵ Machzor je modlitební kniha pro slavnosti a svátky během roku. K. Schubert 1999, s. 236.

¹⁶ Haym Yerushalmi, s. 27nn.

¹⁷ Pesachová slavnost.

¹⁸ Více o významném státníku a učenci I. Abravanelovi viz. Josef Haym Yerushalmi, *Haggadah and history*, USA 1997, str. 22.

¹⁹ Haym Yerushalmi, s. 27nn.

Renesance

Renesanční tisky Hagad, jež zásadním způsobem ovlivnily pozdější vývoj tohoto knižního typu byly: Pražská, 1526; Mantovská, 1560; Benátská, 1609; Amsterdamská, 1695.²⁰ Tyto archetypy ovlivňovaly téměř všechny ilustrované Hagady až do dvacátého století. V Praze se započalo s tiskem židovských knih v roce 1512, jednalo se o modlitební knihy. Pentateuch byl pak vytištěn o šest let později.

Konstantinopolská Hagada²¹

Na tomto místě je třeba ještě zmínit Hagadu, jež patří k nejstarším známým tištěným ilustrovaným Hagadám. Zachovalo se z ní pouze několik listů.²² Hagada byla vytištěna v Konstantinopoli kolem roku 1515.

Listy obsahují pouze obrazy bez textu a sice na jedné straně dva nad sebe řazené obrazy druhé (žáby) a třetí (komáři) egyptské rány a na další straně čtvrtou (v židovském podání vždy „divoká zvěř“ a ne „obtížné mouchy“) a sedmou (krupobití) ránu. Biblické scény jsou od textu Hagady odděleny a buď text předbíhají nebo jsou zasazovány za něj. Samotné ilustrace vykazují orientálně-španělský charakter.

Pražská Hagada²³

V roce 1526 Geršom ben Solomon Ha-Cohen se svým bratrem Gronemem publikovali ilustrovanou Hagadu, jež vešla ve známost jako Pražská Hagada.²⁴ Obsahuje na tehdejší dobu poměrně vysoký počet ilustrací – 60.²⁵

Kniha vyniká dokonale vyváženou kompozicí textu s ilustracemi. Písmena neobsahují punktaci, pouze dlouhé čárky nad jednotlivými literami. Typografie je zajímavá střídáním velkých a malých písmen. V Pražské Hagadě se poprvé ustálilo v tisku mnoho jednoduchých prvků, které byly

²⁰ Josef Haym Yerushalmi, s.30. Tyto základní typy jsou uváděny i jinde. Viz např. *Encyclopaedia Judaica*. Heslo: C. Roth, PRINTED EDITIONS OF ILLUSTRATED HAGGADOT. CD-ROM Edition Version 1.0. 1997.

²¹ U. Schubert, *Jüdische buchkunst, zweiter teil*. Graz 1992, s. 39n.

²² Uloženy v *Jewish Theological Seminary of America* a v *Taylor-Schechter Genizah Collection* při univerzitě v Cambridgi ve Velé Británii.

²³ Josef Haym Yerushalmi, s. 30nn

²⁴ Tamt., plate 13.

²⁵ Tamt., s. 30.

prezentovány dříve v iluminovaných rukopisech, ovšem nyní přizpůsobené židovským požadavkům. Bylo to například specifické orámování figur; muž nalévající víno.

Pražská Hagada obsahuje 3 velké celostránkové ilustrované listy.²⁶ Objevuje se na nich renesanční orámování – například na první straně. Od něj je pak oddělena strana textu s malým dřevorytem (obr. 8) znázorňujícím pána domu při pátrání po *chamecu*. Tento typ úvodní ilustrace se dá najít u bezpočtu dalších Hagad aškenázského typu.

Pražská Hagada ale například neobsahuje jinak typický motiv – sederovou hostinu. Místo toho se tu objevují jiná témata – na rámu kolem popisu začátku modlitby obrazy Davida a Goliáše (obr. 9), soudu Šalamounova, nebo na další straně zobrazení Adama a Evy (obr. 10). Na spodní části tohoto listu následuje ilustrace Judity s hlavou Holofernovou, pod Adamem se nachází Samson s dveřmi z Gazy (Sd 16, 3).²⁷ Zcela dole se nachází erb království českého, držen dvěma divými muži. V liturgickém textu je připojen obraz mesiáše přijíždějícího na oslátku (Za 9, 9).²⁸ Toto téma se také opakuje u většiny aškenázských rukopisů Hagad. Kromě těchto tří velkých celostránkových ilustrací se dále v Pražské Hagadě objevují buď malé scény z Bible nebo zobrazení jednotlivých figur, často s odpovídajícími atributy.²⁹

Tyto typy zobrazení odpovídají různým aškenázským rukopisům Hagad z 15. stol. Z malířů uvedu aspoň Joela ben Šimeona z Bonnu nad Rýnem (činný 1449 – 1485 v Německu a Itálii), nebo Josefa ben Efraima z konce 15. stol. Tento typ ilustrací se pak zachoval po celé 16. stol. v italských pesachových Hagadách.³⁰

²⁶ U. Schubert, s. 40-58.

²⁷ Sd 16:2 Obyvatelům Gázy bylo oznámeno: "Přišel sem Samson." Obcházeli kolem a číhali na něho celou noc v městské bráně. Po celou noc tiše vyčkávali. Řekli: "Až nastane jitro, zabijeme ho." Ale Samson ležel jen do půlnoci. O půlnoci vstal, vysadil křídla vrat městské brány s oběma veřejemi, vytrhl je i se závorou, vložil si je na ramena a vynesl je na vrchol hory ležící směrem k Chebrónu.

²⁸ Za 9:9 Rozjásěj se, sijnáská dcero, dcero jeruzalémská, propukni v hlahol! Hle, přichází k tobě tvůj král, spravedlivý a zachráněný, pokořený, jede na oslu, na oslátku, osličím mláděti.

²⁹ U. Schubert, *Jüdische buchkunst, zweiter teil*. Graz 1992, s. 57.

³⁰ Josef Haym Yerushalmi, s.33nn.

Další ilustrace se v Pražské Hagadě se staršími rukopisy neshodují ikonograficky, ale tematicky. Například obraz „*Hasenjagd*“, který se objevuje v mnoha aškenázských rukopisech jako mnemotechnická pomůcka³¹ liturgického textu *havdaly*.³² V Pražské Hagadě ([obr 11a](#), [obr 11b](#))³³ je zobrazen současný hon, v němž jsou zvířata naháněna jezdcem s napjatou sítí.

Žádný vzor ani odkaz neexistuje k ilustraci textu „*Nyní vezmu vašeho otce Abrahama z druhé strany řeky a povedu ho celým Kenaanem*“. Tento text následuje bezprostředně na zprávu o modloslužebnictví předků, který je ilustrován ve Flörsheimské a Druhé Darmstadtské Hagadě obrazem o dvou mužích, kteří se modlí ke slunci a měsíci. Tento motiv je zajímavý ikonograficky. Abraham sedí na lodi spolu s chlapcem, který vesluje. Tu je poprvé položen tento obrazový typ „Abrahama v lodi“, který se pak bude dále často opakovat.³⁴

Pražská pesachová Hagada byla nejen první, ale také jediná ilustrovaná Hagada, která se v 16. stol. objevila v prostoru severně od Alp. Byla vydána celkem čtyřikrát – poprvé v roce 1590, naposled 1706. Obrazový cyklus této Hagady byl částečně předobrazem pro Hagadu z Mantovy, která byla první tištěnou ilustrovanou Hagadou v druhé polovině 16. stol. v Itálii.

Další edici vytiskl syn Gershoma Cohena, která není již tak kvalitní. Chybějí zde například tři velkolepě pojaté rámy. Pro další dvě století se pražská Hagada objevovala sporadicky v různých formátech, v různé kvalitě z edice z roku 1526.

S Pražskou Hagadou souvisí ilustrovaná [Hagada](#) ([obr 12](#)) vytištěná v Augsburgu v roce 1534 Hayyimem ben Davidem Shachorem, který dříve pracoval jako tiskař v Praze a mohl být i ilustrátorem Hagady z roku

³¹ Pomocné slovo „YaKeNHaz“ označuje správné pořadí požehnání, které oddělují šabat od následujících dnů, nebo od začátku pesachu.

³² Rituál při ukončení šabatu, odděluje svatost šabatu od všedních dní týdne.

³³ Srov. [obr. 130](#).

³⁴ Např. první Amsterdamské Hagadě jsou ilustrace z Abrahamova života vidět ve dvou scénách ([obr. 49b](#)). Na levé straně Abraham vítá tři anděly a Sára stojí za ním u otevřených dveří. V dolní části se objevuje nápis: „*A pozvedl oči a spatřil hle, tři muži stáli před ním.*“ Napravo, v centru ilustrace je veslice se dvěma postavami a pod nimi je napsáno: „*A Abram šel pryč ze země.*“ Viz: Haviva Peled – Carmeli, Yona Fischer, s. 20nn. Abraham na lodi se v křesťanském umění neobjevuje, nevyskytoval se ani v žádné známé typologii. Ke křesťanské ikonografii viz: Kirschbaum Engelbert, *Lexikon der Christlichen Ikonographie*. Freiburg 1994.

1526³⁵. Augsburská Hagada je skromnější než Pražská, obsahuje pouze osm ilustrací – čtyři velké a čtyři malé, z nichž se některé opakují. Nižší kvalitu vysvětluje fakt, že Augsburská komunita byla mnohem menší než pražská, a tak neměla dostatek prostředků na vytvoření díla rovnajícího se okázalosti Hagady pražské.

Tato Hagada obsahuje některé inovace. Poprvé se v tištěné Hagadě objevuje titulní strana, orámovaná typickým německým renesančním rámem. A kde měla pražská Hagada jednu řezbu YaKeNHaz (obr 11a), tu se objevují dvě. Zajáci utekli na druhou stranu sítě a dívají se zpět. Původně mnemonická pomůcka se tu stala dramatickou alegorií. Zajáci mohou snadno reprezentovat Židovský národ, psi jejich utlačovatele.

Mantovská Hagada³⁶

Byla vytištěna nakladatelstvím patřícím Giacomovi Rufinellimu v roce 1560. Text předchází titulní list ([obr. 13](#)). Zobrazuje bránu s frontonem, tordované sloupy obtáčí květinový ornament. Představují nárazku na chrám sv. Petra v Římě, které jsou rovněž tordované a odkazují na tradici, jež vidí původ těchto sloupů v jeruzalémském chrámu. V tympanonu na štítě je nápis „Toto je brána Páně (– *zum Hern* – ZeH Ha-Sa’R L JJ-)“³⁷. Čtenář tak projde bránou a vstoupí do Nové země. V otevřené bráně se nachází titul knihy a slavnostní uvedení.³⁸ Objevuje se tu také velice ranný příklad perspektivně pojaté podlahy.

Kromě textových ilustrací obsahuje Hagada tři orámované strany s mnoha poletujícími puti hrajícími na různé nástroje. Tyto rámy byly poskytnuty křesťanským nakladatelstvím Giacomu Rufinella. Předlohy pro ilustrace uvnitř Hagady mají různý původ. Jednak z jiných rukopisů Hagad,

³⁵ Josef Haym Yerushalmi, s.35nn.

³⁶ U. Schubert, s. 58-62.

³⁷ Tamt.

³⁸ *S popisujícími obrazy zázraku a zázračných činů, tak jako vaše oči to mohou vidět, je pesachová Hagada vytištěna a učiněna Jitzhakem bar Schmuelelem Baschan, synagogálním sluhou? (diener) synagogy štědrého qatzin Jitzchaka Porto Kohena v roce 320 (=1560) v domě dovedného Giacomu Rufineliho.* U. Schubert, s. 58.

nebo z obrazové Bible Mojžíše dal Castellazzo. V Mantovské Hagadě se objevuje také zobrazení sederové večeře ([obr. 14](#)).³⁹

Na fol. 16v-17r znázornil umělec méně časté ikonografické téma Izraelitů táhnoucích před Egyptány ([obr. 15](#)). Nachází se tu velké zástupy z Egypta vytáhnuvších Izraelitů, v jejichž středu stojí Áron v rouchu velekněze s ohnivým sloupem před zástupy (Ex, 13, 21)⁴⁰ ale za jejich zády se objevuje oblakový sloup, který odpovídá (Ex 14, 19 – 20)⁴¹ a zabraňuje střetu Izraelitů s Egyptány. Základem tu není text Bible, ale rabínská interpretace s odkazy na egyptské šípy a vrhací střely, které jsou zadrženy Hospodinem. Příběh byl znám i v aškenázském Židovstvu, jak dokazuje zobrazení v druhé Norimberské Hagadě fol. 21r.⁴² a v jiných italských rukopisech.⁴³ Tuto tradici typickou pro italskou produkci následoval i výše zmíněný písař a malíř Joel ben Simeon z Bonnu nad Rýnem.

Vedle podnětů z rukopisů italské provenience se tu objevují témata z pražské Hagady – jako například motiv honu, nebo různá zobrazení figury muže s číší vína na pozadí architektury, či téma veslice s božím služebníkem Abrahamem, jenž opouští zemi. Rozšiřujícím tématem oproti pražské Hagadě se stalo krveprolití Faraona, rozvinuté do třech scén – přepadení matek, vraždění dětí a koupel Faraona, ([obr. 16](#)).

Ve zpracování tématu čtyř synů je patrný vliv křesťanského okolí. Týká se dvou zobrazení prvního a čtvrtého syna, kteří první večer pesachu kladou otázky. Zatímco první, moudrý syn, bývá znázorňován zpravidla jako přemýšlivý nebo knihu studující učenec, v mantovské Hagadě posloužil (fol. 6r), jako předloha dřevořez, který reprodukuje proroka Jeremiáše od Michelangela na stropě Sixtinské kaple ve Vatikánu.⁴⁴ Figura je pouze stra-

³⁹ U. Schubert, s. 58-62.

⁴⁰ Ex 13:21 Hospodin šel před nimi ve dne v sloupu oblakovém, a tak je cestou vedl, v noci ve sloupu ohnivém, a tak jim svítil, že mohli jít ve dne i v noci.

⁴¹ Ex 14:19 Tu se zvedl Boží posel, který šel před izraelským táborem, a šel teď za nimi. Oblakový sloup se před nimi totiž zvedl, postavil se za ně a vstoupil mezi tábor egyptský a izraelský. Jedněm byl oblakem a temnotou, druhým osvětloval noc; po celou noc se jedni k druhým nepřiblížili.

⁴² Viz. rozbor této Hagady in: Katrin Kogman-Apel, *The Iconography of the Biblical Cycle of the Second Nuremberg and the Yahudah Haggadot: Tradition and Innovation*, v: *The Old Testament as Inspiration in Culture* (ed. J. Heller, S. Tal-mon, H. Hlaváčková). Třebenice 2001, s. 118-131.

⁴³ U. Schubert, s. 60.

⁴⁴ Tamt.

nově převrácena a má nasazenou pokrývku hlavy. Zcela odlišná je předloha pro čtvrtého syna - toho, jenž se neumí zeptat. Byl znázorněn buď se starším poučujícím dospělým, nebo jako malý hlupáček s šaškovskou čepicí a koníčkem. Pro tento druhý typ se našla předloha v *Icones historiarum veteris testamenti* od Hanse Holbeina mladšího, které vytiskli v Lyonu (1547) Melchior a Caspar Trechselovi. Holbein ilustroval text žalmu 53, 2 „*Bloud si v srdci říká: "Bůh tu není." Všichni kazí a bezprávně kdeco zohavují, nikdo nic dobrého neudělá.*“ Právě tímto hlupáčkem s koníčkem na tyči, s pérem jako ozdobou na hlavě, v pozadí s hrajícími si dětmi. Dřevořez byl celý převzat do mantovské Hagady krom dětí.⁴⁵

Mantovská Hagada byla vydána ještě jednou v Mantově a 3x (1601, 1603, 1604) v Benátkách, pokaždé z různými obměnami.

Benátská Hagada⁴⁶

Vydal ji v roce 1609 Israel ben Daniel Zifroni v domě benátského patricia Giovanni di Gara. Pod titul umístil Zifroni text: „*uspořádání každé jednotlivé strany je novou myšlenkou. Celý text Hagady byl ilustrován biblickými scénami, v důsledku toho celý Izrael nahlédne všechny podivuhodné věci, o nichž se jejich otcům ani nesnilo*“ (die sich die Väter nicht hatten träumen lassen). A po tomto pyšném připsání svého díla navazuje Zifroni chválou své osoby jako zprostředkovatele tak úžasného díla: „*Mládenci a dívky, starci a mladíci, vychvalujte jméno Pána, který mne pohnul, mne, Zifroniho, vydat takový přepych.*“⁴⁷

Hagada však podle Schubertové přesto vycházela ze starších vzorů. Například se zde objevují obrazové formy převzaté z *minhagim* – modlitebních knih pro každodenní potřebu, dále formy z obrázkových Biblí Moshe dal Castellazzo. Zcela nově byl vytvořen velký počet obrazů na základě midrašických textů. Nové je i architektonické orámování jednotlivých stran. Chybí zde renesanční rámy s putti, ale každý list je rámován dvěma

⁴⁵ Tamt.

⁴⁶ U. Schubert, s. 62-67.

⁴⁷ Tamt.

sloupy, jež nesou štít, což umocňuje monumentální účinek. Příprava rituálních náležitostí pro pesach – nekvašený chléb, čištění domu od *chamecu* mají paralely v Hagadě z Mantovy, také i v aškenázských pesachových Hagadách 15. stol.

Počet ilustrací v benátské Hagadě stoupl. Vytvářel je pravděpodobně stejný malíř jako ilustrace k *minhagim* pocházející také z Benátek z roku 1601, neboť některé figury jsou identické.⁴⁸ On také vytvořil v Benátské Hagadě 13 malých výjevů sederového pořádku ([obr. 17](#)). Ty jsou zde poprvé orámovány textem a jsou vybudovány na jediné straně. Rovněž také deset ran egyptských ([obr. 18](#)) je znázorněno na jediné straně. Paralela k tomuto zobrazení se nachází ve dvou rukopisech Joela ben Simeona, které pocházejí buď od něj, nebo mu jsou připsány; jsou však umístěny na okrajích stran. Jako celostránkové obrazy jsou užity poprvé až v Benátské Hagadě.

Další zvláštností této Hagady jsou podle Schubertové historizující iniciály, jež ilustrují průběh sederu. Objevuje se tu také již známá lovecká scéna, „YaKeNHaz“. I tato scéna je ztvárněna jako historizující iniciála. Dále se tu objevuje obraz krveprolití Faraonovo ([obr. 19](#)) vážící se k textu „a křičíme k Bohu...A Bůh vyslyší naše hlasy...“ Ilustrace odkazuje na midraš, jenž v Hagadě není zmíněn.⁴⁹ Hagada obsahuje také ilustraci „dětství Mojžíšovo“ ([obr. 20](#)). Ta se typově vrací až k cyklům z Dura Europos.⁵⁰

Na jiném foliu ([obr. 21](#)) je znázorněno utrpení Izraele pod Egyptem; „oddělení stolu a postele“ – odkazuje na Ex. 2, 25 (*Bůh na syny Izraele pohledl, Bůh se k nim přiznal.*); vlevo je topení izraelských dětí v Nilu. Následuje na samostatné straně Abrahamovo opuštění otcovské země (váže se k textu: „*Tak vezmu si vašeho otce Abrahama*“.) Kompozice navazuje na předchozí text ([obr. 22](#)) „na počátku byli naši otcové modloslužebníci“.

Velmi originální jsou ilustrace, které uvádějí prorocké slovo Ex 16, 7 *A ráno spatříte Hospodinovu slávu, ačkoli slyšel vaše reptání proti sobě.*

⁴⁸ Tamt.

⁴⁹ Dále o tomto midraši viz Schubert, str. 64.

⁵⁰ Tamt.

Co jsme my, že reptáte proti nám? ([obr.](#) 23) téměř jako metaforu k rozmnožení Izraelitů v Egyptě. Dole po stranách se nachází obdélníkové rámy, v nichž stojí postavy Mojžíše a Árona.

Další ilustrace představuje ohlášení ran ([obr.](#) 24). Na obraze jsou znázorněni andělé zla. Každý z těchto andělů fouká na Egypt jednotlivé rány. Obraz odpovídá textu Žalmu 78, 49 (*Tak je stíhal svým planoucím hněvem, hněvem hrozným, prchlivostí, souženými, řadou poslušů zkázy.*).

Na jiné ilustraci ([obr.](#) 25) je znázorněn Žalm 79, 6 (*Vylej svoje rozhořčení na pronárody, jež neznají se k tobě, na království, která nevzývají tvoje jméno;*). Obvykle se tento žalm spojoval se zobrazením Mesiáše jedoucím na oslu, vzadu za ním bývá prorok Eliáš ohlašující na šofar příchod Mesiáše.⁵¹ Zde jsou znázorněni pohané při vykonávání svých modloslužeb. Vysvětlení k malým černouškům podává dodatek napsaný v *judendeutsch*: „*Die sind, die da umgingen mit Totenzauber und Ungeheuer und die da warfen ihre Kinder in das Feuer*“.⁵²

Na další ilustraci ([obr.](#) 26) je zobrazen Mesiáš přijíždějící do nebeského Jeruzaléma. V centru obrazu se nachází chrám s oktogonální kupolí. K Jeruzalému schází lidé ze všech údolí, v popředí stojí prorok Eliáš troubící na roh, aby přivítal za ním jedoucího Mesiáše. Nad horami je slunce a měsíc dle Iz 60:20 (*Tvé slunce nikdy nezapadne, tvůj měsíc nebude ubývat, neboť Hospodin ti bude světlem věčným. Dny tvého smutku skončily.*). Ilustrace náleží k poslední větě Hagady: „*V příštím roce (se setkáme) v Jeruzalémě*“.

Amsterdamská Hagada⁵³

Hagada se vztahuje k překladu Starého Zákona od Martina Luthera, který doprovázely dřevoryty z dílny Lukase Cranacha. Dílo vzniklo roku 1523/4 ve Wittenbergu.⁵⁴ Tentýž překlad rozdělený na tři díly vytiskl Adam Petri ve stejném roce v Baselu, který byl doprovázen dřevoryty dle *Kober-*

⁵¹ Mal 3:23 *Hle, posílám k vám proroka Elijáše, dříve než přijde den Hospodinův veliký a hrozný.*

⁵² U. Schubert, s. 67.

⁵³ U. Schubert, s. 67-82.

⁵⁴ Tamt.

gerbibel, mezi nimiž se nacházelo také několik dřevorytů Hanse Holbeina ml. Celá Bible byla vydána roku 1534 ve Wittenbergu. Obrazy vybíral sám Luther a vyřezal je Lukas Cranach. Pak následovala další vydání ilustrovaná jinými umělci.

Tento vývoj vyvrcholil, když Matthäus Merian st. (1596-1650) vydal v roce 1625/26 „*Icones biblicae*“ jako mědiryty ([obr. 27](#); [obr. 28](#); [obr. 29](#); [obr. 34b.](#)) s verši ve třech řečech.⁵⁵ V roce 1630 použil matrice poprvé k ilustracím Bible, která se objevila ve Strasburgu ve vydavatelství Lazara Zetznerse Erben. Asi z 258 ilustrací jich je mnoho prací dílny. Merianova bible se stala po celém Německém prostoru nejrozšířenější ilustrovanou německou biblí.

V Amsterdamu zřídil roku 1626 Manasse ben Israel tiskařskou dílnu. V té době se v Holandsku usídlovalo mnoho Židů, kteří tam přišli kvůli náboženským svobodám. Tiskly se nejen hebrejské, ale i latinské knihy. Amsterdamská dílna začala záhy konkurovat benátské, která do té doby měla na židovské knihy monopol. Aby se ještě zvýšila prestiž nové dílny, objednal Menasse ben Israel nové vlastní písmo od holandského řezbáře písem Nicoaese Briota. Vynikající kvalita amsterdamských písmen podnítila později mnoho zahraničních písařů ke lsti. Na titulní strany uváděli „BE’OLOT AMSTERDAM“ („Vytištěno písmeny z Amsterdamu“).⁵⁶

Následovníkem Menasse ben Israele byli Josef Athias (1658-1698) a jeho syn Imanuel ben Josef Athias (1685 – 1709). Výsledkem bylo, že po více jak sto let byly amsterdamské knihy předlohou pro celou Evropu.

Do Amsterdamu směřovaly také celé aškenázské rodiny z východu – utíkaly před třicetiletou válkou a před Chmelnickým. V roce 1662 vydal aškenázský tiskař Uri Faywisch ben Aaron Ha-Levi Pesachovou Hagadu, která byla kopií Benátské Hagady a proto byla ilustrována dřevoryty. Ale tyto dřevoryty už neodpovídaly přáním amsterdamské komunity, jak sefardského, tak aškenázského rytu.

⁵⁵ Viz k tomu také: Wischnitzer-Bernstein, Rachel. *From Dura to Rembrandt. Studies in the History of Art*. Jerusalem 1990, s. 34.

⁵⁶ U. Schubert, s. 68.

V té době se začínal i v židovském společenství uplatňovat mědiryt, zpočátku ovšem pouze na titulních stranách.

Důležitým článkem pro pochopení ilustrací Pesachových Hagad byl tištěný překlad židovsko-německé hebrejské Bible od Jekutiela Blitze vydaný v roce 1676-78 svrchu zmíněným Urim Faywischem ben Aaronem Ha-Levim. Na obou stranách titulního listu stojí mezi dvěma kanelovanými sloupy porostlými girlandami po levé straně Mojžíš se dvěma deskami zákona, vpravo Aron ve velekněžském rouchu a s kadidelnicí. Mezi nimi se nachází sloup, na němž je napsán titul knihy a další k titulní straně náležející údaje. Horní okraje sloupů jsou zakryty závěsem. Tato titulní strana se stala o dvacet let později předlohou pro titulní stranu Hagady ilustrované mědirytinami.

Přijetí mědirytu v židovské komunitě umožnil amsterdamský mědirytec,⁵⁷ jenž zřejmě kvůli svému přestupu k Židovství přijal jméno „*Abraham bar Jakob z rodiny Abrahama, našeho otce*“.⁵⁸ K jeho dílům patří například titulní list „SEDER SCHNE LUHOT HA BRIT“ od Izajáše ben Abrahama Horowitze Ha-Levyho ([obr.](#) 115). Kniha byla vytištěna Immanuelem ben Josefem Athiasem v Amsterdamu.

V popředí obrazu sedí 4 muži. Z hlavy figury sedící v levé části kompozice vystupují paprsky. Muž vedle něj je oblečen do velekněžského roucha; další figura má davidovské atributy: korunu a lyru. Velice mladě vyhlížející muž, který sedí u pravého rámu obrazu, nese na hlavě rovněž korunu. Čtyři muži jsou uváděni v traktátu Pirkej Avot⁵⁹. Reprezentují „Korunu Tóry“, „Korunu kněžství“, Korunu království“, a „Korunu dobrého jména“. V pozadí se odehrává scéna ze synagogy s vyzdvihnutým svitkem tóry. Pro tento titulní list nebyla dosud nalezena předloha.⁶⁰

Titulní list Amsterdamské Hagady ([obr.](#) 30) uspořádal Abraham bar Jakob podle předlohy titulní strany německo-židovské Bible Jekutiela Blit-

⁵⁷ Který byl snad před svou konverzí křesťanským teologem. U. Schubert, s. 69.

⁵⁸ Tamt.

⁵⁹ Vyšlo také česky: *Pirkej Avot: Výroky otců: traktát babylónského talmudu s paralelním českým překladem*. Praha 1994.

⁶⁰ U. Schubert, s. 68n.

ze⁶¹. Pozměněna je pouze střední část, doplněná o medailóny se scénami z Bible – mědiryty Matthea Meriana, které byly použity v Biblia sacra z roku 1631. Žádné z těchto témat nesouvisí s obsahem Hagady. Zato odpovídá mapě uvedené na konci Hagady a popisující tažení dvanácti kmenů pouští.

Na titulním listě je také uvedeno jméno Abrahama bar Jakoba jako rytce. Vliv midraše je podle Schubertové vidět na ikonografickém tématu „*Na počátku sloužili naši praotcové modlám...*“ ([obr.](#) 31). Není zde použito schématu jako v případě Benátské Hagady – skupina praotců sloužící bůžkům, ale je zde znázorněn Abraham ničící bůžky. Předloha se nachází v midraši, který popisuje ničení Terachových model Abrahamem.⁶²

Některé z textů Hagady neumožňovaly Abrahamovi bar Jakobu převzít témata od Matthea Meriana. Platilo to zejména o liturgických částech.

Velkým problémem bylo zobrazení pěti moudrých z BNE BRAQ, kteří diskutovali celou noc o odchodu z Egypta ([obr.](#) 32). Abraham si vybral jako předlohu Merianovo zobrazení hostiny, kterou připravil Josef svým bratrům v Egyptě. Pozměnil ji podle židovských potřeb. Například oproti předloze mají všichni účastníci hostiny hlavy zakryté pokrývkami. Scénu umělec zasadil do uzavřeného prostoru osvětleného pouze svícemi, aby zdůraznil, že se jedná o rozhovor vedený v noci. Pouze tu neodpovídá počet účastníků – zde je jich devět. Tak obraz na jedné straně vyhovoval textu a na druhé straně odpovídal předloze.⁶³

V protikladu k dosud obvyklému zvyku zobrazovat 4 syny po jednom ke každému textovému oddílu, posadil Abraham bar Jakob 4 různé typy synů na jednu stranu ([obr.](#) 33). Převzal je opět z několika různých předloh M. Meriana. Toto nové uspořádání mělo pro následující století určující význam, mnoho Hagad je téměř doslova kopírovalo.

Poslední obraz Hagady ([obr.](#) 34a) zobrazuje eschatologický chrám v nebeském Jeruzalému. Jedná se o věrně převzatou Merianovu ilustraci

⁶¹ U. Schubert, s. 70.

⁶² (I, S. 113).

⁶³ U. Schubert, s. 70n.

k 1Kr 8 – totiž město Jeruzalém s Šalomounovým chrámem. Pouze ulice jsou v Hagadě narozdíl od originálu vylidněné. Jinak obě zobrazení postrádají jakoukoli dramatickou situaci. Došlo tak k velkému posunu například od Benátské Hagady, která stejnou scénu podala s mesiášem a Eilášem (viz. obr. 26).⁶⁴

Druhé vydání Amsterdamské Hagady⁶⁵

Amsterdamská Hagada postrádala zobrazení rituálních scén; i scény jiného typu byly zastoupeny v menší míře, než v Benátské Hagadě. Proto druhé vydání z roku 1712 obsahovalo např. dřevořezy historických iniciál převzatých z Benátské Hagady. Také byl převzat list s třinácti obrazy sedrového pořádku nebo list s deseti egyptskými ranami ([obr. 157](#)).

Titulní list byl změněn. Místo medailónů se tu objevilo zobrazení povolání Mojžíše na hoře Oreb z Merianovy Bible (Ex. 3). Nově pojat byl i obraz Pěti moudrých. Tři okna se vyměnily za otevřené dveře, v nichž stojí muž s dítětem.

Obě vydání měla na konci připojeny dvě písně. První se jmenuje „*Kdo je jeden?*“ – a pochází z 15. stol. z Německa. Náleží k takzvaným *Bänkellieder*. Doložena je v Hagadě poprvé v 16. stol, zůstává však ohraničena aškenázskou oblastí. Ilustrace k této písni se v amsterdamské Hagadě nenacházejí. Druhá píseň se jmenuje „*Pro jedno kůzle, pro jedno kůzle*“. Zakládá se na vzoru německé lidové písně *Der Herr, der schickt den Jockel aus*. Ani tato píseň není v Amsterdamské Hagadě ilustrovaná. Obě písně jsou v Hagadě psány v *judendeutsch*.⁶⁶

Druhé vydání Amsterdamské Hagady mělo velký vliv na moravské písaře.

⁶⁴ Tamt.

⁶⁵ U. Schubert, s.72n.

⁶⁶ Tamt. K písním viz také Zíbrt, Čeněk, *Ohlas obřadních písní velikonočních v lidovém podání*. Praha 1928.